

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

SHARQ TARIXI,
SIYOSATI VA
HUQUQI
JURNALI

ВОСТОЧНЫЙ
ЖУРНАЛ
ИСТОРИИ,
ПОЛИТИКИ
И ПРАВА

ORIENTAL
JOURNAL OF
HISTORY,
POLITICS
AND LAW

ISSN 2181-2780

2025

FEATURES OF THE STUDY OF SOCIAL CONFLICTS BY ORIENTAL THINKERS

Sharofiddin Shamshurovich Khasanov

Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor

Deputy Head of the Faculty of Administrative and Organizational Activities

Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: social conflict, anger, social groups, closed society, Labor relations, morality, individual freedom, violence, national and ethnic relations, public life.

Received: 07.09.25

Accepted: 08.09.25

Published: 09.09.25

Abstract: The article analyzes in detail the content and essence of social conflicts and classifications of their historically changing nature, the evolution of the historical and social views of Eastern thinkers on political conflicts.

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ ТОМОНИДАН ИЖТИМОЙ ЗИДДИЯТЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Шарофиддин Шамшурович Хасанов

фалсафа доктори (PhD), доцент,

Маъмурий-ташкилий фаолияти факультети бошлиғи ўринбосари,

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академияси

Тошкент, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: ижтимоий зиддият, қаҳр-газаб, ижтимоий гуруҳлар, ёпиқ жамият, меҳнат муносабатлар, одоб-ахлоқ, шахсий эркинлик, зўравонлик, миллий-этник муносабатлар, ижтимоий ҳаёт.

Аннотация: Мақолада Шарқ ижтимоий зиддиятларининг мазмун-моҳияти ва уларнинг тарихий ўзгарувчан характери таснифлари, ижтимоий зиддиятлар ҳақидаги тарихий-ижтимоий қарашлар эволюцияси атрофлича таҳлил қилинган.

ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ МЫСЛИТЕЛЯМИ ВОСТОКА

Шарофиддин Шамшурович Хасанов

доктор философии (PhD), доцент

заместитель начальника факультета административно-организационной деятельности
Академия Министерства внутренних дел Республики Узбекистан
Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

<p>Ключевые слова: социальный конфликт, злоба, социальные группы, замкнутое общество, Трудовые отношения, нравственность, свобода личности, насилие, национально-этнические отношения, общественная жизнь.</p>	<p>Аннотация: В статье подробно анализируются содержание и сущность социальных конфликтов и классификации их исторически меняющегося характера, эволюция историко-социальных взглядов мыслителей Востока на политические конфликты.</p>
---	--

Зиддиятлар инсоният билан унинг ҳаёти давомида доимий бирга келади. Ибтидоий жамият давридаёқ дастлабки қарама-қаршиликлар ва тўқнашувлар пайдо бўлган. Зиддиятлар доимо инсоният тарихида мавжуд бўлган, аниқроғи, зиддиятлар тарихни ўзининг ўзгарувчан оқимида кечишига сабаб бўлган. Шу билан бирга, ушбу ҳаракатда сифатли, босқичма-босқич ўзгаришлар мавжуд. Тарих ва зиддият бир-биридан ажралмас тушунчалардир. Қадимги даврлардан бошлаб ижтимоий зиддиятлар инсон эътиборини ўзига тортган. Ижтимоий зиддиятлар ҳақида бизгача етиб келган кўплаб манбаларни, адабий санъат ёдгорликларини учратиш мумкин.

Ижтимоий зиддиятларнинг тарихий ижтимоий жиҳатдан ўрганишнинг даслабки асослари қарама-қаршиликлар бирлиги ва ўзаро қурашига оид категорияларни ўрганиш жараёнида қадимги дунё файласуфлари томонидан шакллантирилган. Масалан, қадимги Хитой файласуфи Лао Цзи дунёнинг асосида бирламчи манба Янь (ёруғлик) ва Инь (қоронғулик) ётади, улар нафақат ўзаро бир-бири билан қурашади, балки бир-бирини тўлдириб ҳам боради деб ҳисоблаган [1.С.629].

Милоддан аввалги VI асрдаёқ Конфуций қаҳр-ғазаб ва такаббурлик ва улар билан бирга зиддиятларни, биринчи навбатда, одамларнинг тенгсизлиги ва бир-бирига ўхшамаслиги масаласига тўхталиб ўтган. [2.С.629] У одоб-ахлоқни яхшилаш, ёмон иллатларни йўқ қилиш, жанжаллардан қочишга эришиш кераклигини уқтирган. Конфуцийнинг ўзи кўплаб шогирдларининг фикрича кўплаб фазилатларга эга бўлиб, “меҳрибон, яхши, ҳурматли, талабчан ва хушмуомала” шахс сифатида тасвирланган. Унга қуйидаги тўртта хусусият спекуляцияга мойиллик, ҳаддан ташқари қатъиятлилик, ўжарлик ҳамда худбинлик бегона бўлган. [3.С.629] Конфуций ўзидаги ушбу хусусиятларни ўзининг ҳикматлари ва амаллари билан шогирдларига сингдиришга интиланган.

Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври деб ном олган IX-XII асрларда фаолият кўрсатган мутафаккирларнинг дунёвий маърифатга интилиши ва бу йулда ўтмиш давлатларнинг маданияти ютуқларидан кенг фойдаланиш, инсонни улуғлаш, унинг маънавий

фазилатларини асослаш борасидаги фикр-мулоҳазалари жамиятдаги ижтимоий зиддиятлар ҳақидаги тарихий-тадрижий баҳсларда ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Абу Наср Форобий биринчилардан бўлиб жамиятнинг келиб чиқиши ва давлатни қандай бошқариш кераклиги ҳақидаги илмий-назарий билимлар тизимини ишлаб чиқди. Булар асосан қуйидагилардан иборат:

ижтимоий ҳаёт ҳақидаги фан ва унинг вазифаси;

инсон жамоасининг вужудга келиши, таркиби ва турлари;

шаҳар-давлат жамоасининг ҳаёти ва фазилати, давлатнинг фаолияти вазифаси ва уни бошқариш шакллари;

инсоннинг жамиятдаги ўрни ва вазифаси, ақлий, ахлоқий камолоти масалалари;

давлат жамоасининг мақсад ва вазифалари, инсонни бахт-саодатга эриштиришнинг усуллари ва йўл-йўриқлари.

Форобийнинг фикрича, жамиятдаги ижтимоий зиддиятларнинг бирдан бир сабаби одамлар тафаккурида ижтимоий ҳаёт, шаҳар-давлат, ахлоқ ва фикр илмларининг тўла шаклланмаганлигидадир. Ўз навбатида юзага келмоқчи бўлаётган ижтимоий зиддиятларнинг олдини олишда ҳамда одамларнинг ушбу илмлар бўйича олган юқори билимлари ижобий натижалар бериши ҳақида гапириб, назарий билимларнинг эгаллиниши амалиётда муҳим аҳамиятга эга эканлигини уқтиради. Форобийнинг жамият ҳақидаги мулоҳазаларида “зўравонлик ва мажбурлаш таълимоти” қораланади. Чунки ҳар қандай давлат ва жамиятда “зўравонлик ва мажбурлаш таълимоти” нинг амалиётда акс этиши, ўша давлат ва жамиятдаги зиддиятлар шаклланишининг асосидир. Форобий “зўравонлик ва мажбурлаш таълимоти” га қарама-қарши ўлароқ «табiiй эҳтиёж назарияси» ни илгари суради. Зеро, одамларнинг биргаликда тотув яшаши, жамоаларга уюшиши, бир-бирига ёрдамлашиб кун кечириши кабилар табиат ва жамиятдаги “табiiй эҳтиёж” мавжудлигининг белгисидир. Форобийнинг фикрича, одамларни бирлаштириб турувчи бош мезон инсонийликдир. Шу туфайли одамлар одамзод туркумига оид бўлганлиги учун ҳам ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим [4.268.б]. Демак, инсонийлик – энг улуғ неъмат бўлиб, у жамиятдаги зиддиятларнинг юзага чиқмаслиги учун одамларни тинч-тотувликка чорловчи ижтимоий манба.

Ҳар бир одам ўз даврининг фарзанди, жумладан, Форобий ҳам. У ўз даври турмуш тарзидан келиб чиққан ҳолда жамиятдаги фозил ва жоҳил шаҳар-давлатлар ўртасидаги фарқларни бир-бирига таққослайди [4.268.б]. Дехқончилик, чорвачилик, тўқувчилик, балиқчилик каби соҳалар билан биргаликда касб-хунарга катта эътибор бериш фозил шаҳар-давлатга хос бўлган хусусиятдир. Халқларнинг бир-бирлари хуудларини босиб олиши, асирларни кул сифатида ишлатиши, фақат ўз давлатининг тинч-тотувлигини,

фаровон ҳаётини кўзлаган давлатни жоҳил шаҳар-давлат, деб таърифлайди. У жоҳил шаҳар-давлатларнинг мавжудлигини нафақат давлатда, балки жамиятда ҳам зиддиятларнинг тобора кенгайишидаги бош омил сифатида қоралади.

Ўрта Осиёдаги илк Уйғониш даври вакилларида яна бири Абу Али ибн Сино бўлиб, жамиятдаги зиддиятлар ҳақида ўзининг “Рисолату тадбири манзил”, “Иншорат ва Танбихат” каби асарларида ўз мулоҳазаларини билдирган. Жумладан, “Рисолату тадбири манзил” асарида шундай ёзади: “...одамларнинг мулкӣ тенгсизлиги, вазифасининг бир хил эмаслиги, ўзаро фарқлари, инсон ижтимоӣ фаолиятининг асосий сабабидир” [5.С.25-37]. Бизнингча, тарихан бундай ижтимоӣ борлиқ илк маротаба ақл идрокли одамлар даврида шаклланган. Демак, бу фикрларга асосланган ҳолда зиддият аввало ижтимоӣ ҳодиса эканлигини алоҳида таъкидлаш мумкин. Ибн Синонинг жамиятда ўзаро боғлиқлик ва алмашув жараёнида инсонлар бир-бирларини қандайдир муҳтожликдан холи этиши» хусусидаги қарашларини Форобий «табиӣ эҳтиёж назарияси»нинг тадрижий давоми сифатида қарашимиз мумкин. Бироқ юқорида таъкидланганидек, Форобий табиӣ эҳтиёж назариясини жамиятдаги зўравонлик ва мажбурлаш таълимотига қарама-қарши қўйса, Ибн Сино эса ўзаро боғлиқлик ва алмашув жараёнида инсонлар бир-бирини қандайдир муҳтожликдан холи этишидан кейингина жамиятда «адолат қоидалари ва қонунлари ўрнатилади деб ҳисоблашини кўриш мумкин. Адолат қоидалари ва қонунлари ўрнатилган жамиятда ижтимоӣ зиддиятларнинг тобора камайиб бориши табиӣ ҳолдир.

Илк уйғониш даври намояндаларидан яна бири Абу Райҳон Берунийдир. Унинг ижтимоӣ зиддиятлар ҳақидаги қимматли фикрлари орасида жамиятда инсонларнинг мақсад ва ниятлари ҳар хил бўлгач, санъат ва ҳунар ҳам турли хил кўринишда бўлади, меҳнатнинг тақсимланиши ҳам ўз ўзидан бир бирдан фарқ қилади» деган қисми бевосита чуқур мулоҳазага таянилган ҳолда ишлаб чиқилганини илғаш мумкин. Беруний инсон ҳаёти ва ижтимоӣ ҳолатини белгиловчи омиллар деб қуйидагиларни кўрсатиб ўтади. Ақл, меҳнат ва эркин танлаш имконияти. Ушбу мезонларга асосланган жамиятнинг соғлом жамият бўлиши, инсонлар ўртасида вужудга келган зиддиятларнинг кенг ёйилмаслигага олиб келишини алоҳида уқтиради. У жамиятдаги зиддиятлар мавжудлигининг муҳим сабабларидан яна бири сифатида одамлар ўртасидаги табақачиликни кескин қоралайди. Табақачилик жамиятда эркин танлаш» ўрнига шаклланган «эркин буйсуниш» дир. “Эркин буйсуниш замирида томонларнинг кўркуви ва зўравонлиги ётади. Кўркув ва зўравонлик мавжуд бўлган жойда зиддиятнинг бўлиши муқаррар [6.С.488], деб ҳисоблайди.

Алишер Навоийнинг асарларида ҳам бевосита зиддият масаласи ва уни ечимини топишга бўлган қарашларни кўриш мумкин. Жумладан, Алишер Навоийнинг машҳур “Хамса”сининг якуний қисми сифатида яратилган “Садди Искандарий” достонидаги

Искандар тимсоли золим босқинчи, вайрона келтирувчи зобит ҳам эмас, дунё лаззатларидан кўл силкиган дарвеш, зоҳид ҳам эмас. Зўравонлик, золимликнинг ашаддий душмани, имкони борича қон тўкишдан қочиб, мазлумларни ҳимоя этувчи адолатли, лекин шахсий зиддиятлардан холи бўлмаган, борган сари ҳукмронлик лаззатини англаб ета бошлаган шох тимсолидир. У дунё лаззатларидан меъёрида фойдаланувчи, меҳрибон, раҳмдил одам, олим-донишманд [7..160.б]. Бу ерда кўришимиз мумкинки, буюк адиб бевосита ўз асарлари орқали зиддиятлардан қочишга, уларни жамият учун зарарли эканлигини ўқувчиларга етказиб беришга интиланган.

Ижтимоий зиддиятлар масалаларини таҳлил қилиш Ўзбекистонда фан сифатида давлатимиз мустақилликка эришиши билан ҳамоҳанг бир вақтда юзага келди. Зиддият ва ижтимоий зиддият масалаларини фан доираси жиҳатидан таҳлилларини Р.З.Жумаев, У.А.Убайдуллаев, Б.А.Хўжановларнинг илмий қарашларида кўришимиз мумкин. Геосиёсат соҳасида изланишлар олиб борган А.Хасановнинг фикрларида ҳам зиддият ва уларни бартараф этиш усуллари таҳлили берилган. Ижтимоий гуманитар фанлар соҳасида Ўзбекистонда зиддиятларни бартараф этиш масаласида кўрсатилган фикрлар асосида ҳам зиддият тушунчаларининг таҳлилин кўриш мумкин. Ҳозирги вақтда ижтимоий зиддият масаласини таҳлилин ўрганиш учун конфликтология фани ўқитилмоқда.

Юқорида биз турли даврларда яшаб ижод этган Шарқ мутафаккирларининг ижтимоий зиддият масаласига бўлган фикр мулоҳазаларини таҳлил қилдик. Қадимги, ўрта даврда яшаб ижод этган олимлар орасида зиддият, кураш ва уларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини тушунишда ягона бир яқдиллик йўқлигини кўришимиз мумкин. Қадимги олимларнинг баъзилари ҳар қандай қарама-қаршилик ва зиддиятлар бартараф этиладиган жамиятни яратишга умид қилиб, утопик фикрлар билдирганлар. Бундай қарашларнинг хилма хиллигига асосий сабаб қилиб турли даврларда мавжуд бўлган ижтимоий ҳаётни кўрсатишимиз мумкин бўлади. Ҳар бир мутафаккир ижтимоий зиддият масаласига ўз даври нуқтаи назаридан ёндашган. Илм фаннинг тараққиёти, ишлаб чиқаришнинг такомиллашуви, давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг ортиб бориши ва шу каби бир қанча омиллар зиддиятнинг ҳам янада кенгроқ кўринишда намоён бўлишини юзага келтирди. Шундан келиб чиқиб таъкидлашимиз мумкинки, зиддият масаласини таҳлилин бевосита тарихийлик нуқтаи назаридан таҳлил этиш ўринлидир.

Хулоса қилдиган бўлсак, бугунги кунда аксарият ижтимоий-гуманитар соҳа олимлари томонидан ижтимоий зиддиятлар муаммосини ўрганиш шунчаки оддий бир ҳодиса эмас, балки бутун инсониятнинг янги асрда тирик қолиши шарт сифатида қаралмоқда. Инсоният ҳаётига хавф солувчи ҳодисаларидан бўлган ва тобора шафқатсиз тус олаётган чеки йўқ урушлар ва ижтимоий зиддиятлар, жамиятда турли хил “фобия” ларнинг кенг тарқалиши,

хар бир индивидуал онгнинг зарарли стереотипларга мойиллиги жамият ва инсон ҳаётида мавжуд зиддиятларнинг мазмунини чуқурроқ тушуниб етиш лозимлигини кўрсатмоқда.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Щучкий Ю.К. Китайская классическая Книга перемен. – Москва.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература». – С.629.
2. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб (қадимий давр ва ўрта асрлар мадания алоқалари). – Тошкент.: «Ўзбекистон», 1997. – 250-б.
3. Форобий Абу Наср. Одамларнинг бирлашувга ва ўзаро ёрдамга эҳтиёжи борлиги ҳақида сўз // Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – 238 б.
4. Ибн Сино Абу Али. Тадбири манзил // Осори мунтахаб. Чилди 2. – Душанбе, 1980. – С.25-37.
5. Бируни Абу Райхан. Избранные произведения /АТ УзССР. Ин-т востоковедения. – Ташкент.: 1957. Т.1. Памятники минувших поколений. – С.488.
6. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб (қадимий давр ва ўрта асрлар мадания алоқалари). – Тошкент.: «Ўзбекистон», 1997. – 160-б.